

Imom Abu Mansur Moturidiy falsafiy merosida islom gnoseologiyasi masalalarining talqini

Maxsuma Adashova

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası
Falsafa doktori (PhD)

Key words

Imom Abu Mansur Moturidiy, kalom ilmi, aqida ilmi, falsafiy meros, moturidiya ta'limoti, islom gnoseologiyasi.

Annotatsiya

Mazkur maqolada aqida va kalom ilmining sultoni Imom Abu Mansur Moturidiyning buyuk shaxsiyati va ilmiy merosini o'rganish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari to'hrisida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, allomaning islom gnoseologiyasiga oid qarashlari va ularning falsafiy tahlili bayon qilingan.

Kirish

Jahonda mutakallimlar imomi Abu Mansur Moturidiyning falsafiy merosi va moturidiylik ta'limotining asl mohiyatini tadqiq etishga zaruriyat ortib bormoqda. Chunki, bugungi kunda insoniyat olamida radikallashuvning keskin tus olib, dindan siyosiy maqsadlarda foydalanuvchi kuchlar ta'sirining ortib borishi va natijada diniy tUSDagi siyosiy nizolarning kelib chiqishi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bu esa o'z navbatida, o'zining falsafiy qarashlarida diniylik va dunyoviylik uyg'unligini ta'minlab, kalom ilmida mo'tadillikni yoqlab, o'z mulohazalarini aqliy va naqliy dalillar asosida yoritib bergan, IX asrdayoq Movarounnahr diyorida butun ahli sunna val jamoa aqidasi ning Hanafiylik yo'nalishini davom ettiruvchi buyuk yo'lboshchisiga aylangan Imom Abu Mansur Moturidiyning ilmiy merosini o'rganish hamda uning «Kitob at-tavhid» va «Ta'vilot al-Qur'on» asarlarida shaxsning ma'naviy fazilatlarini yuksaltirishga, diniy e'tiqodni mustahkamlashga xizmat qiladigan g'oyalarni jamiyat hayotiga to'g'ri tadbiiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Uchinchi renaissance davri tomon harakatlanayotgan O'zbekistonda ham Imom Abu Mansur Moturidiy falsafiy merosini ilmiy jihatdan xolis o'rganishga, mutakallimning «Kitob at-tavhid» va «Ta'vilot al-Qur'on»kabi shoh asarlarida ilgari surilgan hayotbaxsh g'oyalarni kishilar ongi va qalbiga singdirishga,

olimning hayot yo'li, diniylik va dunyoviylikda mo'tadillikni mahkam tutgan moturidiylik ta'limotining bugungi kundagi ahamiyatini keng doirada xalq ongiga yetkazishga hamda faol targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bois, kalom ilmining sultoni Imom Abu Mansur Moturidiyning nodir asarlarida ilgari surilgan falsafiy g'oyalar va ularning shaxs ma'naviyatini yuksaltirishdagi o'rnini o'rganish, shuningdek, mazkur falsafiy merosning ma'naviy-axloqiy tarbiya omillarini rivojlantirishdagi ijtimoiy jihatlarini yoritib berish mazkur ilmiy maqola mavzusining dolzarbligini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Olib borilgan tahlillar natijasiga ko'ra, o'rta asrlarda rivojlangan islom va kalom falsafasi, uning taraqqiy etishi va uning boshqa fanlarga ta'siri ko'plab xorijiy va milliy tadqiqotlar doirasida o'rganilgan.

Imom Abu Mansur Moturidiyning hayoti va ilmiy faoliyatiga oid dastlabki manbalar asosan «Abul Yusur Pazdaviy (493/1100)ning «Usul ud-Din», Abul Mu'in Nasafiyning «Tafsirat ul-Adilla» (Dalillarni yoritish), Ibn Fazlulloh Umariy (749/1348)ning «Masolik ul-Absor fi mamalik il-Amsor», Abdulqodir ibn Abul Vafo Qurashiy (775/1373)ning «Al-Javharat ul-Muziya fi tabaqotil hanafiya», Ibn Qutlubg'o (879/1474)ning «Tojut tarojim», Muhammad

Murtazo Zabidiy (1205/1791)ning «Ithofus sodatil muttaqin bi sharhi ihyo ulumid din» va Muhammad Abdulhay Laknaviy (1304/1887) ning «Al-Favoidul bahiya fi tarojimil hanafiya» [1;1] kabi asarlarida uchraydi. Bu asarlarning aksariyati arab va fors tillarida yozilgan bo'lib, yurtimiz va dunyo kutubxonalarining fondlarida bir qancha nusxalarda saqlanmoqda.

Imom Abu Mansur Moturidiyning falsafiy merosi bilan bog'liq masalalar xorijiy ilmiy tadqiqotlarda keng doirada o'rganilgan. Xususan, nemis olimi U.Rudolf, turk olimlari M.Sherafeddin Yalrkaya, Ahmet Vehbi Ejer, Ahmet Ak, Sonmez Kutlu, Huliya Alper, misrlik olim Ahmad Sa'd Damanhuriy, fransiyalik professor Karim lfrak va boshqa ko'plab tadqiqotchilar tomonidan yuksak saviyada o'rganilgan. Xususan, Sonmez Kutlu, Huliya Alper, Ahmet Ak, Sh.Dyuzgun, M.Yazicho'g'lu kabi bugungi kunda shu sohada chuqur izlanishlar olib borayotgan turk moturidiyshunos olimlarining Imom Moturidiyning ilmiy merosini o'rganish va moturidiylik ta'limotini zamonaviy yondashuvlar asosida tushuntirib berish bo'yicha olib borayotgan tadqiqotlar katta ahamiyatga ega. Ular moturidiylik ta'limotining tarixi, hududlar miqyosida yoyilishi, mazkur ta'limotning ontologik va gnoseologik jihatlari va bugungi globallashuv sharoitida moturidiylikning millatlar mafkurasi va mentalitetiga ta'siri to'g'risida qizg'in tortishuv hamda bahslarga boy tadqiqotlarni amalga oshirmoqda.

MDH davlatlarida A.Uyg'ur, Dodbudoyeva L.N., Xashimov M., S.Ibrohimova, A.A.Shamalov, S.Ya'kub, M.Z.Eshonxonovlar [2;6] tomonidan Imom Moturidiyning ilmiy merosi va Moturidiylik ta'limotining nazariy-metodologik jihatlari yoritib berilgan.

Imom Abu Mansur Moturidiy merosini munosib darajada o'rganish va keng doirada tadqiqotlar olib borish faoliyati yurtimiz olimlari tomonidan yuksak darajada amalga oshirilib kelinmoqda. Mahalliy olimlarimizdan Shayx Muhammad Sodiqli Muhammad Yusuf, shayx Abdulaziz Mansur, shayx Usmonxon Alimov, professor Ubaydulla Uvatov, Shavosil Ziyodov, Saidmuxtor Oqilov, Komiljon Kattayev, Ergash Daminov, A.Mo'minov, O. Jo'rayev, A. Saydaxmedova va boshqa olimlar tomonidan atroflicha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Vatanimizda Imom Moturidiy falsafiy merosini o'rganish bo'yicha dastlabki qadam tarix fanlari doktori, professor Ubaydulla Uvatov tomonidan tashlangan bo'lib, olimning «Donolardan saboqlar», «Imom al-Moturidiy va uning ta'limoti» va «Imom Moturidiy merosining mohiyati» [2;7] kabi asarlar nashr qilingan bo'lib, mazkur asarlarda

buyuk mutakallimning tarix sahnasiga kirib kelishi, olim sifatida shakllanishi va alloma yashagan davrning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy jihatlari ochib berilgan.

Tarix fanlari doktori, professor Shavosil Ziyodov tomonidan 2003 yilda O'zbekistonda ilk bor Imom Moturidiy ilmiy merosini o'rganishga yo'naltirilgan "Abu Mansur Moturidiy yozma merosi va uning "Kitob at-Ta'vilot" asari nomli nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilingan (Dis-705/2004)[3;12]. Sh. Ziyodov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari shunisi bilan ahamiyatli, ma'lumotlar to'g'ridan-to'g'ri birinchi manbalar asosida, Sharqshunoslik qo'lyozmalar institutida saqlanayotgan asl qo'lyozma va toshbosma manbalar asosida yoritib berilgan.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi olimi Saidmuxtor Oqilov tomonidan "Abul Muin an-Nasafiy va uning Moturidiya ta'limoti rivojiga qo'shgan hissasi. ("Tabsirat ul-adilla" asari asosida)" [4;11] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi hamda «IX-XII asrlarda Movarounnahrda moturidiya ta'limotining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi» [5;16] mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi (DSc)da IX asrda Hanafiya aqidasi negizida paydo bo'lgan Moturidiya ta'limotining Movarounnahrda rivojlanish tarixi, kalom ilmining buyuk mutakallimlari Imom Moturidiy hamda Abul Muin an-Nasafiyning falsafiy meroslari va ularning bugungi kundagi o'rganilish darajalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Muhokama va natijalar

Imom Abu Mansur Moturidiy kalom falsafasi sohasi bo'yicha alohida o'ringa ega bo'lgan mutakallim hisoblanadi. U birinchilardan bo'lib, islom ilmi va madaniyatida diniy bilimlardan sof va holis ilm hosil qilishning mezonlarini ishlab chiqdi. Imom Abu Mansur Moturidiyning gnoseologik nazariyasida haqqoniy bilimga erishishning uchta yo'li ko'rsatiladi:

- Sog'lom aql;
- Sog'lom tuyg'u;
- To'g'ri xabar.

Shunga asoslanib, olim ilm egalari uch toifaga ajratadi:

Aqliyot – o'z faoliyat doirasida aqlning maqomini ustun qo'yuvchilar va aqlga tayanuvchilar.

Hissiyot – o'zining hukm va hulosalarini chiqarishda ruhdagi mavjud hislarga tayanuvchilar.

Sam'iyot – Alloh tomonidan yuborilgan ilohiy habar va vahiyga asoslanuvchilar.

Aqliyot, "Qur'onda "aql egalari" alohida

ta'kidlanadi va bu "Ulil albab", "Ulil absor" va bir marta "Ulin nuha" ismlari bilan ishlatiladi. Xilma-xil so'zlarda ishlatilgan ushbu iboralar "aql, farosat egalari" kabi ma'nolarni beradi"[6;73].

"Osmonlar va Yerning yaratilishida, tun va kunning o'rin almashib turishida aql egalari uchun alomatlar bordir"[7;75]. Imom Moturidiy o'zining o'ziga xos bilish nazariyasini kalom falsafasiga tadbiq etib, ilmdagi ko'plab chigalliklarni bartaraf etish hamda ilmiy yondashuvlari havfli va noto'g'ri bo'lgan bir qancha diniy-falsafiy ta'limotlarning asl maqsadlarini ochib berishga muvaffaq bo'ldi.

Uning bu xizmatlari keyinchalik shogirdlari orqali davom ettirilib, "Moturidiylik" ta'limotining Movarounnahr, Volgabo'yi, Bolqon yarim orollari, Onado'lu va Xuroson kabi xududlarda keng yoyilishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida turkiy tilli xalqlar orasida buzg'unchi xarakterdagi xorijiylik va botiniylikka daxldor bo'lgan zararli o'qimlarning keng tarqalishiga qarshilik qildi. Imom Abu Mansur Moturidiyning falsafiy qarashlarida ilm, aql va axloq tushunchalarining uyg'unligi inson kamolotining muhim belgilari sifatida e'tirof etiladi. Allomaning ta'kidlashicha, bu uch butunlik insoniyatni birlashtirishga, maqsadlar mushtarakligiga, sof insoniy mehr va muhabbat ruhida hamjihat yashashlikka hamda din va diyonatda sobit turishlikka undaydi.

Imom Abu Mansur Moturidiy aqliy bilishni insoniyatga berilgan bilishning eng oliy ne'mati sifatida talqin etadi hamda aqlni mantiq ilmi bilan qo'shib tahlil etadi. Imom Abu Mansur Moturidiy tafakkurning rasional uslubiyat yo'nalishlarini o'zidan avvalgi mutafakkirlardan ko'ra yuksakroq ko'rinishlarda yoritib beradi hamda o'rganilayotgan muammoning barcha jihatlarini raddiya kiritib bo'lmaydigan darajada tahlil qiladi. Bunga misol tariqasida moturidiylik ulamolaridan biri Abul-Muin an-Nasafiy rahmatullohi alayhi o'zining "Tabsirat ul-Adilla" nomli asarida Imom Abu Mansur Moturidiyning zohiriy va botiniy xislatlari to'g'risida quyidagilarni yozadi: "Agar hanafiylarning ichida faqatgina Imom Abu Mansur Moturidiy bo'lsa ham kifoya qilar edi. U kishi ilm dengizlariga sho'ng'ib, durlarini chiqargan va dinning hujjatlarini keltirgandir.

O'zining fasohati, ilmlarining seroblighi va aqlining o'tkirlighi bilan ilmlarning peshonasini ziynatlagandir" [8;108]. Ma'lumki, kalom ilmi paydo bo'lgan vaqtdan boshlab, mantiqiy tafakkur qonunlari asosida fikr yuritishga va murakkab sillogizmlar asosida xulosa chiqarishga tayanuvchi ilm hisoblanib kelgan. Imom Moturidiy kalom falsafasida o'zidan

avvalgi ulamolar tomonidan tavsiflangan an'anaviy usul bilan chegaralanib qolmasdan, ishonchli dalillar keltirish, ularni sharxlash, soxta qarashlar hamda ta'limotlarga qarshi raddiyalar berish jarayonida o'ziga xos ikkita usuldan samarali foydalangan. Bular:

1. Naqliy dalillash usuli;
2. Aqliy dalillash usuli.

Naqliy dalillash usuli – bu o'rganilayotgan voqea, hodisa va jarayonlarning mohiyati, kelib chiqish sabablari va oqibatlarini tushuntirishda ishonchli xabarga asoslanib, ma'lumotlarni keltirish usuli hisoblanadi. Ishonchli xabar deganda, islom dinining muqaddas manbalari Qur'oni Karim va hadisi sharifda keltirilgan ma'lumotlar nazarda tutiladi. "Kalomning naqliy qismi – din ahkomlariga oid bo'lgan va unga ishonish hamda tasdiqlash shart bo'lgan masalalarni o'z ichiga oladi"[9;104]. Naqlda hech qanday voqe'lik mavjud bo'lmaydi. Ya'ni, bildirilayotgan ma'lumot voqe'likdan tashqarida bo'lib, uni aql tarozisida o'lchash yoki tahlil etishning iloji bo'lmaydi. U faqat qalbdagi his qilish va ishonch bildirish bilan tasdiqlanadi. Masalan, islom dinining ta'limotida jannat va do'zax tushunchalari mavjud bo'lib, ular haqida Qur'oni Karim va Hadisi sharifda keltirilgan barcha xabarlar naqliy hisoblanadi. Sababi shundaki, jannat va do'zax Alloh tomonidan bandalarini amallariga qarab, mukofotlash yoki jazolash uchun kiritadigan maskanlari. Demak ularning yaratilganligiga nisbatan makon va zamon tushunchasini ishlatish o'rinli. Biroq ular qachon yaratilgan va hozir aynan qayerda joylashganligi g'ayb ilmiga xos bo'lib, biz uni naqliy xabarlariga ko'ra tasdiqlaymiz. Bu yerda aql yuritishga hech qanday hojat yo'q.

Aqliy dalillash usuli esa naqlda keltirilgan ma'lumotlarni sharxlashda rasionallik asosida tahlil qilish va eng muqobil javoblarning bir necha turlarini keltirish usuli hisoblanadi. Islom falsafasida insonni o'ylantiradigan hamda chuqur mulohaza yuritishga undaydigan ko'plab muammoli masalalar mavjud. "Masalan: yakkaxudolik, payg'ambarlik, va qayta tirilishning ba'zi masalalari kabi. Bu yerda naql – Qur'on va hadis dalil sifatida kamlik qiladi va faqat aqlning yordami kerak bo'ladi. Chunki, mazkur masalani aql yordamida hal etish kutilgan ko'pgina murakkabliklarni oldini olishga xizmat qiladi.

Chunki, har bir masalani rasionallashtirish o'zining mantiqiy kategorial va tafakkuriy asoslariga ega"[10;107]. Aqliy dalillash usulida irrashionalizm va rasionallizm o'rtasidagi o'zaro uyg'unlik asosida xulosa chiqarish jarayonlari ko'zga tashlanadi. Imom Abu Mansur hazratlari diniy ta'limni hanafiya ulamolarining ko'zga

ko'ringan mashhur namoyandalardan olganlari va diniy fanlar bo'yicha qanchalik chuqur bilimga ega ekanliklariga yozib qoldirgan asarlari guvohlik beradi. Mutakallim yashagan davrda kalom ilmining ulamolari asosan ikkita muhim manbaga suyanib, qaror qabul qilganlar. Birinchisi — oyat va hadislar hamda sahoba va tobe'inlarning ijmo va ijtixodlari, ya'ni naqliy dalillar. Ikkinchisi esa mantiqiy tafakkur yuritish asosida hukm chiqariladigan aqliy dalillar. Shayx Abu Mansur o'zidan avvalgi bilimlarni o'zlashtirib, zamondosh tadqiqotchilarning ilmiy faoliyat natijalarini kuzatib, boshqalardan farqli o'laroq, aqliy va naqliy dalillarni birlashtirish, har ikkisinin uyg'unligida yangi hukmlarni chiqarish g'oyasini ilgari surdi. Aqliy dalil deganda falsafa, mantiq va tabiiy fanlarda ko'zda tutilgan ilmlarga asoslanib, xulosa chiqarish nazarda tutiladi. Vaholanki, o'sha davr ulamolarning ko'pchiligi bu dalillarni mutlaqo tan olmas edilar, balki xulosa chiqarishda faqat naqliy dalillarning o'zi kifoya qiladi deb, hisoblaydilar. Imom Moturidiy esa, bu ikkisidan ham munosib ravishda foydalanib, haqqoniy bilimni topishda bir taraflama fikrlashdan qaytarib, diniylik va dunyoviylik ilmida o'rtahollikni ixtiyor qilishni afzal ko'rganlar. Aqliy bilishda voqe'lik mavjud bo'ladi. Agar voqe'likni o'rniga g'oyiblik mavjud bo'lsa u naqliy bilish deyiladi. Darhaqiqat, naqliy dalillarni yaxshi anglash uchun aqliy dalillarni ham puxta bilish shartligini hech kim inkor eta olmaydi. Biroq aql imkoniyatining ham chegarasi borligini e'tiborga olib, imom Moturidiy ko'p hollarda inson aqli yetmaydigan juda ko'p haqiqatlar borligini, inson aqli idrok etishga qodir bo'lmagan hodisalarni muhokama qilishdan hech qanday foyda yo'qligini uqtiradi.

Xulosa

- Imom Abu Mansur Moturidiy falsafiy

merosida islom gnoseologiyasi masalalarining talqini mavzusi bo'yicha o'rganilgan ma'lumotlar natijasida quyidagi xulosaga kelindi:

- Imom Moturidiy Qur'oni Karimda bayon qilingan oyatlarni o'zidan avvalgi tafsirchilardan farqli o'laroq ta'vil usulida sharhlagan. Uning "Ta'vilot al-Qur'on" asari o'zidan keyingi Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan tafsir ulamolari uchun metodologik asos vazifasini bajargan.

- Imom Moturidiy insondagi aql maqomini yuksak baholab, dunyo va oxirat ilmini egallashda uni eng boshlang'ich omil sifatida ko'rsatadi. Insoniyat bu ne'matga erishishi tufayli aziz va mukarram bo'lganligini, Alloh insonlarni kuchli iqtidor va salohiyat egalari sifatida yaratganligini, borliqdagi barcha narsalar o'ziga xos hikmat bilan yaratilganligini, har bir narsa o'zining aniq chegarasiga ega ekanligi hamda inson umrining ana shu chegaralangan narsalar toifasiga mansub ekanligini ko'plab aqliy va naqliy dalillar asosida bayon etadi.

- Allohni tanish va unga ibodat qilish tana va ruh pokizaligiga, qalb osoyishtaligiga hamda dunyoviy ne'matlar vaqtinchalik ekanligiga ishora qiladi.

- Imom Moturidiy inson amal va ixtiyor erkinligi huquqiga ega ekanligini ta'kidlaydi va o'z qarashlarini aqliy va naqliy dalillar asosida yoritib beradi.

- Borliqdagi ko'plab hodisalarning mohiyatini inson o'z tafakkuri orqali o'rgana olsada, sabablari insoniyatga ma'lum qilinmagan ilmlar ham bisyor ekanligi, bu borada inson aqli muayyan chegaraga ega ekanligini alohida ta'kidlagan. Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, imom Abu Mansur Moturidiyning falsafiy merosini o'rganishimiz, tariximizga, diniy e'tiqodimizga, milliy ma'naviy taraqqiyotimizga hamda tamaddunimizga bo'lgan yuksak hurmatni ifoda etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://t.me/maturidicenter.uz>
2. M.Adashova. Abu Mansur Moturidiy falsafiy merosining shaxs ma'naviyatini yuksaltirishdagi o'rni. Diss/ (UO'K) 1(091):28:17-047.37. T.: 2023, 6 B.
3. Ziyodov Sh.Yu. Abu Mansur al-Moturidiy yozma merosi va uning "Kitob at-ta'vilot" asari. Dissertatsiya. (Dis-705/2004). T.: 2003.
4. Oqilov S. Abul Muin an-Nasafiy va uning Moturidiya ta'limoti rivojiga qo'shgan hissasi. ("Tabsirat ul-adilla" asari asosida). Diss-358/2006.- T.: 2005.
5. Oqilov S. IX-XII asrlarda Movarounnahrda moturidiya ta'limotining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi. – T.: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2022. – B.16.
6. Saydaxmedova A.S. Diss-583/2009 – T.:2008, – B.73
7. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. (Shayx Abdulaziz Mansur). – T.: "Toshkent islom universiteti". 2007, –B.75.
8. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, Hidoyat imomi Imom Abu Mansur Moturidiy "Hilol-nashr" T.;2019, –B.108.
9. Мотахари М. Знакомство с исламскими науками. – Душанбе: Деваштич, 2004. – С. 104.
10. Мудрагей Н.С. Проблема рационального и иррационального: античность, средневековье // Вопросы философии. – Москва, 1982. – № 9. – С. 107.